

Murádin Jenő

AZ ERDÉLYI FAMETSZÉS KEZDETEIRŐL

Történetének alaphelyzeteiben az erdélyi fametszés alig mutat eltérést a magyarországitól. Fölbukkan a könyvnyomtatás hajnalán, hosszú álom után újraéled a klisékészítés szolgálatában, majd valóságos föltámadásként – alig egy évszázada –, elfoglalja helyét a korszerű grafikai művészetek sorában. Különbségek inkább a szakmai tudás forrásaiban, az eltérő kölcsönhatásokban mutathatók ki, meg ízekben és színekben, melyek a térség történeti-regionális különállásából, népeinek sajátos helyzettudatából erednek.

Ha viszont egyetemesebb összefüggésekben vizsgáljuk a Kárpát-medencei magyarság művészetének egészére vagy akár a teljes keleti térségre vonatkozó helyzetet, az eltérések a nyugat-európai viszonyoktól hangsúlyosabbak és modellezhetőek. Míg a német, angol, francia fametsző iskolák mögött egész *művészettörténeti korszakok* állanak, Európa keleti része nélkülözi ezt a hátteret. S amíg például a modern német grafika a düreri-holbeini örökségből is meríteni tudott, ilyen hagyományai a magyar művészetnek nem voltak. Mindezen nem változtat az a tény, hogy a fametszés hazai meghonosodása idején a német földről érkező hatások, a szakmai tudás és példaképek számunkra is annyira jelentősek voltak.

Erdélyben a fametszet megjelenésének a reformáció nyomán fölvirágozott könyvnyomtatás nyitott utat. A lutheri tanok, jószerint meghirdetésük pillanatától befogadásra találtak a németországi kapcsolatokat élénken ápoló erdélyi szász közösségben. A szakirodalomban mind az utóbbi időkig egybehangzóan *Johannes Honterus* (1498–1549) nevéhez fűzték az első erdélyi nyomda megalapítását, s egyben az itt nyomtatott fametszetes könyvek kiadását.¹ Anélkül, hogy a humanista képzettségű nagy reformátor, az iskola- és nyomdaalapító Honterus döntő hozzájárulását bárki is tagadná, az újabb kutatások kimutatták, hogy az ő brassói officínája előtt (1539) Szebenben 1528-ban *Theobaldus Gryphius* már létrehozta saját nyomdáját. Jakó Zsigmond mélyreható kultúrtörténeti föltárása mutatta ki, hogy Honterus és a könyvnyomtatásban járatos Gryphius orvosdoktor együttműködése nem Szebenben kezdődött, hanem csak a brassói Honterus-nyomda idejéből datálható.² Ezzel összefüggésben derítette föl Jakó, hogy a szebeni nyomda 1528-as alapításának évéből fönnmaradt egy reneszánsz ízlésű nyomtatott fejléc, és ez egyben *a legelső ismert erdélyi fametszet*.³

A Brassóban működő Honterus fametszőnek is elsőrangú volt. Külföldi tanulmányai során Bázelen Johann Froben és Heinrich Petri nagy hírű nyomdájában csiszolta tudását, s ott adta ki még 1532-ben saját készítésű

fametszetes dúcaival szászföldi atlaszát (*Landkarte des Sachsenlandes*). Julius Biel a szebeni Brukenthal Múzeum egykori igazgatója az erdélyi grafikai művészetekről szóló alapvető tanulmányában (1947) Honterus dicséretéről idéz korabeli véleményt. Sebastian Münster bázeli kozmográfus 1543-ban jegyezte fel róla: „Volt itt úgy tíz esztendeje egy brassói, Honterus nevezetű, aki korának valahány képmetszőjét messze túlszárnyalta.”⁴ Hazatérve Honterus kiadványok, főleg tankönyvek nyomtatásában hasznosította tudását.

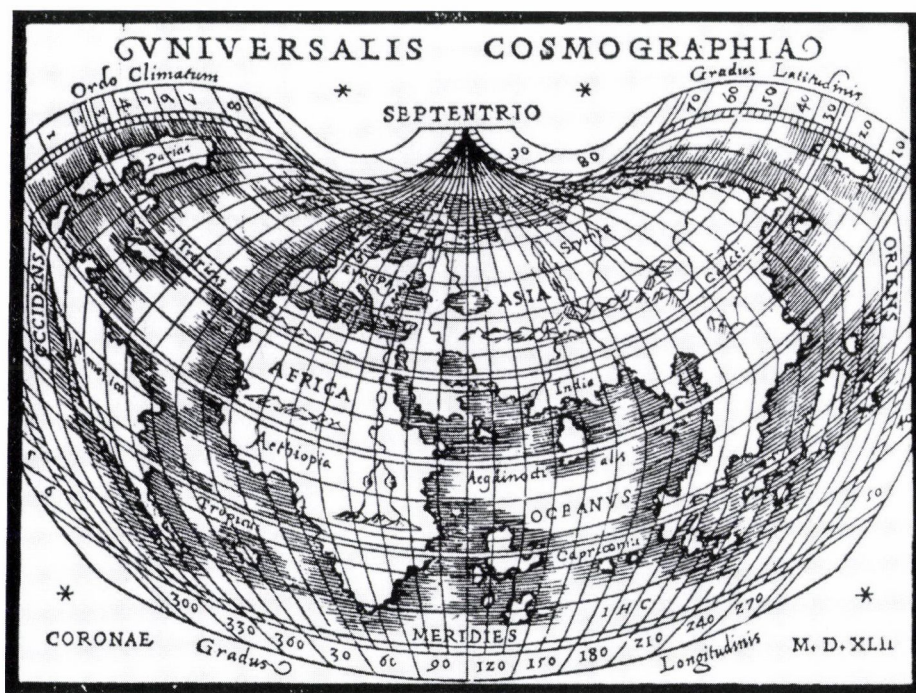
A brassói és az újra meg újra föléledő szebeni officínák működése a korai magyar nyomdászatban és fametsző művészetben is igen fontosak. Számos magyar könyvet a 16. században éppen szász nyomdáknak adtak ki, igazodva a kor sajátos történelmi helyzetéhez. A Kolozsváron 1550-ben létesült nevezetes *Heltai-nyomda* ugyanis – alapítójuk unitárius hitre térte után – már nem volt vonzó a szentháromság-tagadókkal (antitrinitáriusokkal) hadakozó kálvinisták számára. Ettől eltekintve a Heltai-nyomda mind a korai magyar könyvkiadást, mind a fametszetre alapozó illusztrációs művészetet páratlan értékekkel gyarapította. Példaként az 1575-ben megjelent *Chronica az magyarocnak dolgairól* című kiadványt szokták emlegetni, gyakran reprodukált fametszetes, reneszánsz ízlésű címlapjával. A nyomda legjelesebb fametszője az a *Jacobus Lucius* (1530–1597), aki Brassóban is dolgozva a honterusi alapítást tovább működtető Valentin Wagner nyomdájában 1557-ben a holbeini *Haláltánc* képsorozat nyomán készített fametszeteket.⁵

Föltáratlansága miatt alig követhető a könyvnyomtatás első századaiban a nyomdászattal együttélő erdélyi metszetszművészet, illetve metszethasználat. Résztanulmányok születtek ugyan, de átláthatóságában, alap kutatási szinten ez a feladat további igen nagy munkát igényel.

Varga Nándor Lajos, a magyar grafika történetének kiváló kutatója ebben a vonatkozásban is példát mutatott. Egy részterület bemutatásával figyelmeztetett adósságainkra. Kiadványának barokkos címe maga mondja el vállalkozásának mibenlétét. *Régi fametszetes magyar vagy magyar vonatkozású könyvek (1493–1599) a Sepsi-Szent-Györgyi Székely Nemzeti Múzeumban, amelyeket sorba szedett, megrajzolt saját kezűleg és munkatársai segéd-mével fa-dúcokba metszett és kinyomtatott Varga Nándor Lajos, Budapest, MCMXLII*. A 99 plusz 11 példányban megjelent kiadvány egyik kézzelfogható eredménye annak a munkának, melyet a szerző gyakori hazalátogatásai során az erdélyi művészet értékeinek tudatosítása terén végzett.

A 16. század múltán a fametszéses díszítés gyakorlata Erdélyben is hosszú időre elenyészik. Helyébe az ötvösséggel összefüggően mélynyomásos technikák lépnek. S bár a nyomdai gyakorlatban nem felejtődik el egészen az egyszerűségénél fogva annyira kézenfekvő fametszetes klisékészítés mestersége (Misztótfalusi Kis Miklós is élt vele), a kor díszítő könyvművészete másfelé igazodott. Föléledése a 19. századi hírlap- és könyvkiadásban követhető nyomon.

Az erdélyi részeken ennél hamarabb, a *népi fametszésben* jelentkezik újra a technikának a könyvnyomtatástól független gyakorlata. Olyan jelenség ez,

1. Honterus földatlasza, fametszet, 1542.

2. Erdélyi népi fametszet, 1892.

melyre közelebbi példát csak a Kárpát-medencén kívül, a lengyel és ukrán területeken találunk.

Az erdélyi népi fametszetek forráshelye Szamoshesdát, míg ihlető kegyhelye a szomszédos falu, Füzesmikola. Mindkét helység az Erdélyi-medence központi részén, Szamosújvár közvetlen közelében fekszik, előbbi a várossal már összenőve. A füzesmikolai Könnyező Mária-szentkép csodatétele tette ezt a helyet az erdélyi románság (eredetileg a görög katolikus hitűek) egyik zarándokhelyévé. Innen vezethető le a kutatók következtetése, mely szerint a hesdái „népi stampák” a szegényebb néprétegek vásárlói igényére születtek. Míg a füzesmikolai ikonfestők fára, üvegre, vászonra festett képei drágák voltak, és viszonylag kis számban készültek, a hesdái parasztok fametszetes papírképei tömegpéldányban kerültek forgalomba. A dúcokat kezdetleges szerszámokkal néhány ügyeskező falusi mester faragta ki; a nyomásra a szamosújvári örmény kereskedőktől vásárolt 500-as csomagolású vékony papírt használtak. Hogy a lapok mutatósabbak és kelendőbbek legyenek, a levonatokat utólag színezték. Termékeiket a hesdái parasztok nemcsak helyben vagy a zarándoklatok idején árusították, hanem vándor-kereskedők révén egészen távoli vidékekre, Erdélyen kívül a Kárpátokon túli területekre is eljuttatták. A nyomatok témája döntő többségben az egyházi ikonográfiát követő vallásos ábrázolás – a sárkányölő Szent György, Madonna a gyermekkel, Illés tüzes szekere – de vannak világi jelenetek is. Utóbbiak között igen érdekes a *Mariska* és *Pista* házi munkajelenetét ábrázoló lap, mely cirill betűs felirata ellenére magyar vásárlók számára készült. A néprajzkutató dr. Kós Károly szerint református magyarok igényeit elégítette ki a hajnalt jelző *kakasos* kép, mely több változatban maradt meg. Különösen szépek ezek között Andrei Man és Morariu Nechita hesdái mesterek 1859-es, illetve 1862-es keltezésű metszetlapja.⁶

Az erdélyi népi fametszés gyakorlata egy egész évszázadot ível át; a 18. század végétől a 19. század végéig tart. Értékeit fölbukkanásuk idején Orosz Endre régészeti és néprajzkutató, illetve Gyalui Farkas, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egykori igazgatója tudatosították. Az Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE) 1902-ben megnyitott néprajzi múzeuma számára Herrmann Antal megbízásából Orosz Endre vásárolt levonatokat és dúcokat.⁷ Román történészek és néprajzkutatók az 1920-as évek elején fedezték föl az erdélyi népi fametszetek különleges értékét. Az EKE múzeumi gyűjteményéről George Oprescu, a román történetírás jelentős alakja úgy nyilatkozott, hogy megmentésük „egyenesen a magyarságnak köszönhető”⁸. Első elemző földolgozásuk a kiváló néprajzkutató, Ion Muşlea nevéhez fűződik.⁹

A hosszú kutató és gyűjtőmunka nyomán az ismert lapok száma 110-re emelkedett. Bemutatásukat mindig különleges érdeklődés kísérte. 1970-ben Bukarestben és Kolozsváron, 1996-ban Párizsban láthatták a gyűjteményt reprezentatív kiállításon.¹⁰

Mind a népi fametszeteknél, mind a reformkortól fölélenkült folyóirat-, lap- és könyvkiadás esetében fölmerül a kérdés: honnan szerezték ismer-

Nagyág.

Bánpataki vizesés.

Tómos.

3–5. Fametszetek Kővári László: Erdély földé ritkaságai c. kötetből, Kolozsvár, 1853.

teiket az Erdélyben működő fametszők? A hesdái mesterekkel kapcsolatban Ion Muşlea több feltételezést gondol végig, anélkül hogy megnyugtató válaszra jutna. Elképzelhetőnek tartja, hogy a füzesmikolai kolostor valamelyik nyomdászathoz értő szerzetese volt a falusi mesterek tanítója, vagy ukrán, lengyel vándorfametszőktől kaptak útbaigazítást, esetleg a magyarság mézeskalácsnyomóinak rokon technikája lehetett a nyomravezetőjük.¹¹ Tekintve az eljárás roppant egyszerűségét, a fafaragásban különösen jártas erdélyi ember esetében a spontán ráérezésből eredő invenció sem kizárt, melyre az egyszerű pecséthasználat is példával szolgált.¹²

Messze volt még az az idő, amikor a grafikai eljárások sorában a fametszést is intézményesen oktatták. Ám ha valaki érdeklődött iránta, magyarul is található rá igencsak hasznos eligazítást. Ez természetesen nem a népi fametszőkre vonatkozik, hanem a hírlap- és könyvkiadásban ismét lehetőségeket látó rajzolókra és mesterekre. A Magyarországon és Erdélyben egyaránt népszerű *Közhasznú esmeretek tára* – az első magyar nyelvű lexikon – az 1830-as évek elején pontos és használható leírását kínálta a technikának. A német Brockhaus cég *Konversations-Lexikonát* fölhasználó kiadványban a *Fametszés* szócikk alatt olvasható a sokszorosító eljárást részletező be-

mutatás: „A’ fametszet készítésére vétetik egy sima falap, rá tétetik a’ rajz’s minden contourai’s vonalai úgy vágatnak ki, hogy a papiroson lenyomatandók émelten jelenjenek meg; ezen metszés bekenetik olajfestékkel’s úgy nyomatik papirosra.”¹³

A fametszet iránti érdeklődést példázza egyébként, hogy a Kolozsváron megjelenő *Hon és külföld* című lap 1845. január 14-i száma hírt ad az európai fametszet történetében a legkorábbiak közé tartozó nevezetes *Szent Kristóf*-ábrázolásról.¹⁴ Az 1423-as kópírasos metszetlapot a Memmingen melletti Buxheim-kolostor könyvtárában fedezték föl.

Az erdélyi hírlapirodalom, a kezdetekben kéthetente, majd mind nagyobb gyakorisággal megjelenő periódikus kiadványok szerkesztésének természetes igénye volt a gyors illusztrálás, a díszítés és a reklám. Ez az elvárás ismét előnyös helyzetbe hozta a fametszetes kliséket. Bár ez a korszak ilyen vonatkozásokban szintén feltáratlan, a helyzetre jellemzően utal annak a fa-sajtónak a története, amely Bem tábornok seregéhez tartozott, s amelyen parancsokat, hirdetményeket, hadszíntéri rajzokat nyomtattak. Ez a tábori sajtó 1849-ben Kézdivásárhelyen rekedt, és onnan került a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba. Mint kortörténeti és technikátörténeti emléket 1935-ben Varga Nándor Lajos állította össze, s betűanyagával együtt hozta működőkész állapotba.¹⁵ „A szabadságharc alatt – olvassuk egy 19. század végi leírásban – Kolozsvárt, Brassóban, Nagyszebenben az önvédelmi harc férfiainak arcképeit, csatajeleneteket, tábori térképeket, oly helyes, szabatos, néha művészi kivitelben készítették, hogy e nyomdai termékek produktumait néha a mai előállítás sem tudja túlszárnyalni.”¹⁶

Miként a hírlapirodalomban, úgy az erdélyi magyar könyvkiadásban is megkerülhetetlen feladat az illusztrációs eszközök és lehetőségek vizsgálata. Az köztudott, hogy a kiegyezés után lendületesen fejlődő magyar főváros nyomdáival a vidék nem versenyezhetett, de a helyi kezdeményezések teljesen nem szorultak vissza. Korábban és később is számos könyv jelent meg Erdélyben, köztük illusztrált kiadványok is. Voltak azután köztes megoldások. Ilyen esetek azok, amikor a könyvet erdélyi városokban nyomták, de a szövegeképeket – leginkább fametszeteket – pesti műhelyek szállították hozzá.

A lehetséges változatok teljes regiszterét kínálja a neves erdélyi történész és statisztikus Kővári László illusztrált munkáinak kiadása. *Erdély régiségei* című sokszor idézett munkája, melyben egy nemzeti múzeum létesítéséért szállt síkra, 1852-ben Pesten jelent meg „tizennégy fametszvény- s egy kőrajzzal”. A főként várakat és váromokat ábrázoló képek ismeretlen szerző munkái. *Erdély építészeti emlékei* című, 1866-ban megjelent művét Kolozsváron nyomtatja ugyan, de a fenti kiadás fametszeteit átveszi, és számukat újjakkal harmincra egészíti ki. Az újabb metszetlapokon Ruzs Károly neve tűnik föl, aki 1864-től működteti pesti xilográfiai intézetét. Szövegeképeit tekintve a legérdekesebb Kővárinak az *Erdély földje ritkaságai* című 1853-as kiadványa, mely „kilencz fa-metszvényvel” szintén Kolozsváron je-

lent meg. Az aláíratlan metszetek sokkal szebbek, jóval életesebbek, mint a későbbi magyar metszőműhelyek reprodukív termékei. A könyv kolfonja feltünteti a kiadás pontos helyét is, a *kolozsvári római katolikus lyceumi nyomdát*. Ez mindenképpen fogodzót kínál ahhoz, hogy felderíthető legyen a fametszetek ismeretlen szerzője.

Az Erdély múltjával foglalkozó átfogó történeti-néprajzi vonatkozású művek (Orbán Balázs, Jakab Elek munkái) a század második felében pesti nyomdákban jelentek meg.

Orbán Balázs monumentális alkotása, *A Székelyföld leírása 1868–1873* között jelent meg hat kötetben. A mű bőséges illusztrálása a magyar fametszés mestereinek is igen jelentős vállalkozása volt. Fényképek, rajzok és festmények átültetésével készültek a betűmagasságra méretezett nyomdai dúcok. A metszőmunka jelentős részét Rusz Károly és Morelli Gusztáv végezte, de részt vállalt benne Pollák Zsigmond és Ranics Adolf is. Hasonló nagyságrendű feladatot másfél évtized múltán *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén* című kiadvány illusztrálása jelentett. Ezt a munkát a Magyarországgal, s benne az erdélyi részekkel foglalkozó kötetek esetében Morelli pesti műhelye végezte. Olyan hatalmas vállalkozás volt ez, melyben Morelli Gusztáv munkatársaival közösen dolgozott.

A 19. századi illusztratív metszettechnika a *tónusos fametszés* jegyében született, s pályafutását – a művészeti mozgalmaktól érintetlenül – úgy is fejezte be. A nyomdászat szolgálatában ez a foglalatosság inkább *mesterséggé* vált, mint művészetté. A fametsző műhelyek bravúros kezűgyességű mesterei a festményszerűséget tartották szem előtt, s minél finomabb – árnyalatokat és térbeliséget visszaadó – pikturális hatásokat. A megtévesztésig hű utánzat arra vezetett, hogy a rajzot hordozó fa elvesztette anyagszerűségét, ellenállás nélküli eszköze lett a képmásolónak. Csak ritkán és csak kivételes tehetségek tudtak valamilyen egyensúlyt teremteni, egyéniségüket ebben az alárendeltségben is érvényesíteni. (A kárpitkészítés mutat föl a fametszéshez nagyon hasonló példát. A 19. századi elgépiesedett festménymásoló kárpitzövés csak a teljes szemléletváltással nyerte vissza ismét művészi rangját.)

Az egész korszakra a harántmetszésű *száldúc* alkalmazása a jellemző, mely széles körben az angol Thomas Bewick invenciója nyomán terjedt el. A keresztbe vágott, csiszolt kemény fa (a körtétől, almától a legsűrűbb évgyűrűs puszpángig) szinte a fémekhez hasonlóan a legfinomabb árnyalatmetszést vagy pontozást is kibírta. Morelli pesti műhelye vitte a legtökéletesebbre Magyarországon ezt a reprodukív illusztrációs technikát. A nyugat-európai példák is erre mutattak. A kor annyira népszerű francia művésze, Gustave Doré, áradó bőségű illusztrációiban szintén festményhatásokra épített.

A tónusos fametszés állásait az 1880–90-es években meghonosodott *fotomechanikai* eljárások rendítették meg. Ezek az új nyomdai klisék a természetű ábrázolásnak gyors és olcsó eszközei lettek. Konkurenciájuk kivédhetetlennek bizonyult, s e nyomdák számára dolgozó magyar fametszők az

új évszázad elejéig legfennebb utóvédharcaikat vívták velük szemben. Díszművek, albumok illusztrálásával próbálták létjogosultságukat igazolni.

Morelli Gusztáv és munkatársai a korábbi elgondolások szerint folytatták *Az Osztrák–Magyar monarchia írásban és képen* sorozatának illusztrálását. A nagy mű utolsó előtti (20.) kötete, mely az erdélyi részeket mutatja be, 1901-ben került kiadásra. A kliséket részben Morelli, részben munkatársa, Bálint Benedek metszi fába. A dúcra vitt képek festői vagy rajzolói között több erdélyi művészt találunk (Gyárfás Jenő, Melka Vince, Papp Sándor) vagy olyan alkotót (így a kalotaszegi és torockói tájak megörökítőjét, Roskovics Ignácot), akit kiemelt kapcsolatok fűztek a Királyhágón túli részek művészeti és közéletéhez.¹⁷

Erdélyi művész a fametsző *Bálint Benedek* (1860–1920),¹⁸ kinek aktív grafikus pályája, miként Morellinek, a válságos korszak határán zárult le. Munkásságáról lexikonok elismerő, de szűkszavú méltatásán túl az utóbbi évek kutatómunkája során tudunk immár sokkal többet.¹⁹ Nagyobb figyelmet az eltett iránta, hogy ő az, aki kiemelkedik a 19. századi erdélyi reproduktív fametszők sorából, megtöri az őket övező anonimitást. Morellinek nemcsak tanítványa, de megbecsült munkatársa volt. Pesti főiskolai és párizsi tanulmányait követően a kezdetektől részt vett a Monarchia országait bemutató kötetek illusztrálásában. Az ő metszetlapjai a sorozatban a legkevésbé részletezőek, helyenként lendületesek. Dolgozott a Vasárnapi Újság, a Pallas Nagylexikon, a Művészi Ipar számára. Utóbbi helyen Deák Ferenc Duna-parti szobráról, Huszár Adolf 1887-ben fölavatott alkotásáról készített metszetlapot.²⁰ Részt vállalt Munkácsy nagy képeinek fametszetes áttételében, melyek az otthoni népszerűsítést szolgálták. A nagy ráérzéssel végzett munkáért a Párizsban dolgozó festő őszinte elismerését érdemelte ki.

Kolozsváron Gombos Ferenc nyomdája számára ő metszette fába 1896-ban a szabadságharc legendás hadvezére, Bem József tábornok egészalakos portréját. Alapját egy, a 48-as időkből származó rajz (Tóth Ágoston ezredes munkája) képezte, melyet 1881-ben Sárdi István kolozsvári festő dolgozott át. Erről készült a hármass áttétel és a kötöttségek miatt kissé merevnek ható fametszetes kép. Ez a metszet kötetben és a kolozsvári kiadású *Történelmi Lapokban* is megjelent.²¹ Bálintnak e vállalkozását is említve esik szó az erdélyi sajtóban a nyomdai képátvitel meghonosodó új eszközeiről. Az állásfoglalás nagyon jellemző, az itteni konzervatívabb közszemléletnek hű tükre. A metszettechnikát még akkor is védelmükbe veszik, ha nyilvánvaló, hogy az autotípia és cinkográfia előnyei nem kérdőjelezhetők meg. Hangsúlyozzák, hogy a cinkográfiai eljárással a kép mindig veszít élességéből. „Míg a metsző – olvassuk a fejtegetésben – az ő ügyességével, művészi érzékével életet lehel még az előtte fekvő bagyadtabb minta körvonalaiiba is. A rajzolt minta pongyolaságait eltünteti, a jellemző kifejezéseket kiemeli.”²² Mindebben kétségtelenül az az igazság, hogy a kezdeti cinkográfiai eljárások még igencsak finomításra, tökéletesedésre szorultak.

6. A segesvári Petőfi-szobor. Bálint Benedek fametszete. (Megjelent Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen c. sorozat 20. kötetében, Budapest, 1901.)

BÁLINT BENEDEK
1860-1920

7. Siklódy Ferenc: Bálint Benedek arcképe, rézkarc.

8. Bánsági sváb parasztudvar. Bálint Benedek fametszete. (Megjelent Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen c. sorozat 7. kötetében, Budapest, 1891.)

A nyomdászat korszerűsödése azonban gyors és megállíthatatlan. Így a metszőműhelyek rövidesen munka nélkül maradnak. Bálint is nyilvánvalóan emiatt tér vissza 1902-ben szülőföldjére, ahol más foglalatosság, az iparművészet felé fordul.

JEGYZETEK

- ¹ TONTSCH, Hermann: *Die Honteruspresse im 400 Jahren*. Kronstadt–Braşov [Brassó], 1933.
- ² JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*. In: JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 180–192. – A kötetbe válogatott tanulmány a szerző 1964–73 közötti kutatásainak eredményeit összegezi.
- ³ Uo. 181–182.
- ⁴ BIELZ, Julius: *Die Graphik in Siebenbürgen*. Sibiu – Hermannstadt [Nagyszeben], 1947.
- ⁵ SIEGMUND, Marianne: *Erdélyi fametsző Holbein nyomában*. Korunk [Kolozsvar], 1984. XLIII. évf. 10. sz. 780–783.
- ⁶ Dr. KÓS Károly: *Népies ikonfestés*. Utunk, 1967. XXII. évf. 24. sz. 9.
- ⁷ GYALUI Farkas: *Xilografuriile populare româneşti din Hăşdate*. Az Erdélyi Néprajzi Múzeum 1957–58-as évkönyvében. KLNy.
- ⁸ MERZA Gyula: *Népies román fametszetek az EKE múzeumában*. Keleti Újság [Kolozsvar], 1923. április 13.
- ⁹ MUŞLEA Ion: *Xilografurile ţăranilor români din Ardeal*. Artă şi tehnică grafică. Caietul 8. 1939. KLNy. 1–24.
- ¹⁰ KISS-GRIGORESCU, Marika: *Xilografia populară din Transilvania în secolul XVIII–XIX*. H. n., é. n. (Bukarest, 1970); *Xylogravure paysanne de l'espace culturel roumain*. Paris, 1996 (katalógus).
- ¹¹ Uo. 5.
- ¹² MURÁDIN Jenő: *Erdélyi népi fametszetek kiállítása Kolozsvaron*. Új Élet [Marosvásárhely], 1970. XIII. évf. 18. sz. 16.
- ¹³ Közhasznú esmeretek tára – A' Conversations-Lexikon szerént. Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, IV. kötet 1832. 428.
- ¹⁴ *Legrégibb fametszés*. Hon és külföld [Kolozsvar], 1845. január 14.
- ¹⁵ VARGA Nándor Lajos: *A fametszet*. Budapest, 1940. 142–145.
- ¹⁶ *Xylographikának...* Ellenzék [Kolozsvar], 1896. január 9. 3.
- ¹⁷ Roskovics Ignác (1854–1915) kapta meg korábban Kolozsvarnak a millenárius festmény kiállításra szánt „Unió-kép” a Wesselényi alakját központba állító történelmi tabló megrendelését.
- ¹⁸ Bálint Benedek (Szentkatolna, 1860. június 20. – Békéscsaba, 1920. szeptember 20.) rajzoló, fametsző, iparművész. Háromszéki székely értelmiségi család tagjaként (bátyja Bálint Gábor orientalista nyelvtudós, egyetemi tanár) lehetősége nyílt arra, hogy Pesten és külföldön tanuljon. A Mintarajziskolában, ahol Morelli 1873-tól vezette „fametszési szakosztályát”, 1876–1880 között (egy év megszakítással) tanult. Ezután a francia fővárosban folytatott tanulmányokat, majd önállóan dolgozott. Előbb Londonban a Wild's and Garden's Flower c. ötkötetes műhöz készített több száz illusztrációt, majd a párizsi Hachette kiadó megbízásából díszművek szöveggépeit metszette (Voyage de Tour du Monde, Histoire de Roumaine stb.). 1885-től dolgozott Budapesten. 1902-től hazatért szülőföldjére, ahol a székely népművészet eredeti értékeinek feltámasztásán munkálkodott; 1912-től Békés megyében telepedett le.
- ¹⁹ *Szentkatolnai Bálint Benedek*. Szerkesztette BORCSA János. Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 1998.
- ²⁰ Művészi Ipar, 1888. 177.
- ²¹ NAGY Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Nyomatott Gombos Ferencz könyvnyomdájában Kolozsvar 1896; *Történelmi Lapok*, 1897. 1. sz.
- ²² Ellenzék, 1896. január 9.